

Nino Rode, Liljana Rihter, Vera Grebenc,
Amra Šabić, Tamara Rape Žiberna, Ines Kvaternik

PROBLEMATIKA DROG V OČEH DIPLOMANTK IN DIPLOMANTOV FAKULTETE ZA SOCIALNO DELO

UVOD

Poznavanje problematike uživanja prepovedanih drog ter obravnave in zdravljenja uživalcev je pomembno za uspešno delo socialnih delavk in delavcev. Problematika, povezana z uživanjem prepovedanih drog, se v socialnem delu prekriva s številnimi področji, ki so v njegovi domeni, predvsem z delom z mladimi in s pomočjo družini, pa tudi z delom z ljudmi po prestajanju zaporne kazni. Socialno delo je v obravnavi uživalcev prepovedanih drog ključnega pomena. Kako zelo pomembno je, se kaže že pri delu z aktivnimi uživalci prepovedanih drog, predvsem pri zagotavljanju stikov z njimi in zmanjševanju zdravstvene in socialne škode, ki nastaja zaradi zasvojenosti s prepovedanimi drogami (Herwig-Lempp, Stover 1992, Flaker 2002, Stefanoski 1996, Fojan 2002). Pomembno vlogo ima socialno delo tudi pri reintegraciji zdravljenih odvisnikov. Področje zmanjševanja škode zaradi uživanja drog v Sloveniji tradicionalno pokrivajo predvsem socialni delavci. Prav tako je do vključitve Centrov za preprečevanje in zdravljenje odvisnosti od prepovedanih drog (CPZOPD) v zdravstvene domove leta 1999 (primerjaj Jerman Vavpotič 2000: 39, 81) imelo socialno delo pomembno vlogo tudi pri zdravljenju, predvsem v vzdrževalnih metadonskih programih v obliki psihosocialne pomoči, za katero Trautmann *et al.* (2007: 43) navajajo, da v povprečju poveča učinke vzdrževalnega zdravljenja z metadonom. Področje dela z uživalci drog je torej pomembna tema pri študiju socialnega dela.

Diplomske naloge so »krona« študija na FSD, zato so praviloma dokaj skrbno

pripravljene. To je razlog za trditev, da diplomske naloge na FSD tako dobro prikažejo stanje na področju dela z uživalci prepovedanih drog, da jih je vredno upoštevati pri pregledu stanja na tem področju. Na podlagi pregleda diplomskih nalog pa je tudi možno sklepati o pogledu teorije in stroke socialnega dela na problematiko prepovedanih drog. Diplomske naloge so torej vsaj po našem mnenju tako dober prikaz teorije in prakse na obravnavanem področju, da lahko na podlagi njih ocenimo dejansko stanje. To je namen članka. Pokazali bomo, kako diplomantke in diplomanti FSD vidijo stanje na področju drog, katere teorije in pogledi jih pri tem vodijo in kaj predlagajo. Na podlagi tega bomo poskusili ugotoviti nekaj naukov za študij tega področja na FSD in za politiko do drog nasploh.

V članku najprej orišemo zgodovinski kontekst analiziranih diplomskih nalog, nato pokažemo, kakšen pomen ima to področje za socialno delo, in na kratko predstavimo nekatere pomembne pojme, ki so usmerjali razmišljanje v diplomskih nalogah. Sledi klasifikacija in pregled tem, ki jih obravnavajo diplomske naloge. Sklenemo z analizo pomena ugotovitev diplomskih nalog za izobraževanje za delo na področju prepovedanih drog in za samo delo z uživalci prepovedanih drog.

TEORETSKI OKVIR DIPLOMSKIH NALOG IN POMEMBNI POJMI

Socialno delo na področju drog ima svoje posebnosti. Temelji na nekaj pomembnih konceptih, ki so začrtali tudi okvir, v katerem so nastajale analizirane diplomske naloge.

Eden najpomembnejših konceptov je socialno delo, ki sprejema droge. Prva sta ga opredelila v svojem članku Herwig-Lemp in Stover (1992). V skladu s tem konceptu mora socialno delo priznati uživalcem drog pravico do človeka vrednih zdravstvenih in socialnih razmer brez pogojevanja z abstinenco. Uživalci drog so osebe, ki so odgovorne zase. Njihov življenjski slog je stvar njihove lastne osebne odločitve. Zato morajo tudi pomoč sprejemati prostovoljno. Strokovnim delavcem ni treba vedeti, kaj je za uživalca drog prav, smiselno in dobro, ker o tem odloča sam. To ne pomeni, da socialno delo podpira uživanje drog, pač pa, da poskuša s sprejemanjem enkratnosti vsakega posameznika in z upoštevanjem načela instrumentalne definicije problema soustvariti najboljšo možno rešitev za vsakega posameznika. Pogoj za sodelovanje ni abstinenca uživalca drog, s katerim delamo, ampak njegova pripravljenost sodelovati pri pregledu konkretne situacije in iskanju možnih rešitev, ki bi zmanjševale tveganje posameznikov v trenutni situaciji.

Drugi pomemben koncept je koncept zmanjševanja škode (povzeto po Kvaternik Jenko 2006, primerjaj tudi Grebenc 2003). Model zmanjševanja škode je tudi nasploh vedno pomembnejši in prevladuje v okviru politike EU na področju drog, kot je zapisana v Strategiji in akcijskem načrtu EU (Strategija EU... 2004, Akcijski načrt EU ... 2005). Model zmanjševanja škode je zdravorazumski odgovor (Nadelmann 1999) modelu represije, ki je prevladoval v bližnji preteklosti in je bil avtokratičen, ukazovalen in izključevalen. Močan dejavnik pri uveljavljanju modela zmanjševanja škode je bila epidemija aidsa, saj so s to strategijo upočasnili širjenje te bolezni.

Pristop, ki daje zmanjševanju škode prednost pred iluzijo o popolni odpravi uživanja drog, raje namenja pozornost ugotavljanju dejavnikov, ki povečujejo ali zmanjšujejo tveganje in škodo zaradi uživanja drog, ter vplivanju nanju. Izhaja iz pragmatičnega spoznanja, da so droge pojav, ki obstaja v vseh civilizacijah in ga ni mogoče povsem odpraviti. Zmanjševanje škode je pravzaprav odgovor na terapevtske in

represivne politike do drog, ki so se pokazale za neuspešne (Kvaternik Jenko 2006). Njegov namen je omiliti in zmanjšati škodljive posledice drog. Sem sodijo posledice za telesno in duševno zdravje, za katere lahko trdimo, da nastajajo predvsem zaradi učinkov drog in načinov uživanja drog. Prav tako pa sodijo sem tudi socialne posledice uživanja drog, ki izhajajo predvsem iz odnosa družbenega okolja do uživalcev: izključevanje, socialna izolacija in marginalizacija.

Pristop zmanjševanja škode se osredotoča na tisto, kar je uspešno in res pomaga. Z zmanjševanjem škode je povezan pojem organizacij nizkega praga. Storitve, ki jih ponuja uživalcem prepovedanih drog, niso odvisne od visokih zahtev do uporabnikov (npr. abstinenca), zato so jim dostopnejše. Uspešne oblike zmanjševanja škode svoje uporabnike vključujejo v procese načrtovanja in delovanja ter s tem krepijo njihovo moč. Z vzpostavitvijo delovnega odnosa poudarijo enakopravnost, tako da vsak sam določa zelene cilje in odloča o njih.

Glede obravnave uživalcev drog in zdravljenja odvisnosti obstajajo trije modeli: medicinski model, ki odvisnost obravnava predvsem kot bolezen, ki jo je treba zdraviti ali vsaj nadzorovati simptome (vzdrževalno zdravljenje, npr. pri diabetikih); psihoterapevtski model, pri katerem je odvisnost bolj psihično stanje, ki ga je možno premagati s psihoterapevtskimi tehnikami; socialnoterapevtski model, ki poleg psihičnih poudarja tudi socialne dejavnike in kot rešitev zagovarja celovito spremembo načina življenja (primerjaj Vučak 2000: 27 in Jerman, Vavpotič 2000). Namen obravnave po teh modelih je odvajanje od drog, vzpostavljanje abstinence.

TEME, OBRAVNAVANE V DIPLOMSKIH NALOGAH

Pregledali smo diplomske naloge iz obdobja 2000–2007. Od 1216 diplomskih nalog, ki so jih v tem obdobju uspešno zagovarjali diplomantke in diplomanti FSD, jih je 63 (5,2 %) obravnavalo tematiko, povezano s področjem drog. Kot je bilo pričakovati, so diplomske

naloge, ki obravnavajo problematiko drog, usmerjene samo v obravnavo tem, povezanih s področjem povpraševanja po drogah in ukrepov za zmanjševanje drog. Prvih nekaj let obravnavanega obdobja (približno do leta 2003) tako rekoč vse diplomske naloge poudarjajo nasprotovanje vojni proti drogam in potrebo po uveljavitvi koncepta socialnega dela, ki sprejema droge (primerjaj Herwig-Lempp, Stover 1992, Stefanoski 1996, Flaker 2002). Pozneje se vedno bolj pojavljajo diplomske naloge, v katerih namesto polemičnih tonov prevladuje opis stanja na področju drog v določenih okoljih.

Najprej smo kot tematski okvir pregleda uporabili delitev iz Resolucije o nacionalnem programu na področju drog 2004–2009 (2004, v nadaljevanju: ReNPPD)¹, vendar se je pokazalo, da ta delitev ne razkrije pomembnih razlik v pristopih k obravnavani problematiki. Od 63 nalog smo jih lahko le 31 klasificirali po področjih iz ReNPPD. S problemi preventive se ukvarja 8 nalog, zmanjševanje tveganj in škode zaradi uporabe drog je tema 12 nalog, zdravljenje in socialna obravnava pa 11 nalog. Preostalih 32 diplomskih nalog ni bilo možno razporediti po tem merilu, saj so tematiko obravnavale z drugačnih zornih kotov. Zato smo s pomočjo induktivne klasifikacije razvili taksonomijo tem, ki jo prikazujemo v nadaljevanju. Pri tem smo pozornost namenili predvsem vprašanju, kako diplomske naloge opišejo teme, ki jih obravnavajo.

Podrobnejša analiza je pokazala, da lahko pri diplomskih nalogah ločimo vsaj še razlike v pristopih (sprejemanje droge, vojna proti drogi, psihosocialni pogled, hitra ocena), situacijsko občutljivost in konec koncev metodologijo zbiranja in obdelave podatkov. Delitev tem diplomskih nalog po teh merilih prikazuje preglednica 1.

V nadaljevanju bomo podrobneje pregledali, kako so omenjene teme prikazane v diplomskih

nalogah. V pregledu bomo poskusili prikazati situacijo na področju prepovedanih drog v Sloveniji, kot so jih videli diplomanti in diplomantke. Predloge, predstavljene v njihovih nalogah, pa predstavljamo v nadaljevanju.

Začnimo z nalogami, ki podajajo splošen pregled problematike. Lukšič (2000) podaja pregled politike do drog v svetu in Sloveniji do leta 2000. Prikaže, da v 20. stoletju prevladuje prohibicionistična politika do drog. Večje spremembe na tem področju se začnejo v devetdesetih letih, ko se znova začne uveljavljati strpnejši pogled, ki zagovarja usmerjenost v zmanjševanja škode zaradi uživanja drog. V socialnem delu se začne krepiti usmeritev, ki sprejema uživanje drog. Ocenjuje, da v Sloveniji prevladuje prohibicionistični pristop, vendar opozori tudi na nastavke politike zmanjševanja škode. V nalogi je podrobneje prikazana takrat veljavna zakonodaja na tem področju. Po avtoričinem mnenju se z novo zakonodajo odpirajo večje možnosti za zdravljenje in socialno rehabilitacijo uživalcev drog. Opozori, da je potrebno večje sodelovanje med zdravstvom in socialo na tem področju, hkrati pa se zavzame za to, da bi se socialno delo uveljavilo kot pomembna stroka na tem področju.

S prispevkom socialnega dela na področju prepovedanih drog se ukvarja Kaube (2000). V nalogi zagovarja stališče, da je zasvojenost priučeno vedenje. Kot osnovo za delo na področju drog vzame socialno delo, ki sprejema uživanje drog (Stefanoski 1996: 13–35). Kot opozori, je abstinenca predvsem idealno stanje, socialno delo pa se mora ubadati s problemi in rešitvami tukaj in zdaj, to pa pomeni predvsem zmanjševanje tveganj in škode zaradi uživanja drog. V nadaljevanju izčrpno opiše tipologije uživalcev in kariere uživalca, nato pa popiše organizacije, ki so v tistem času delovale na področju drog. Obravnava tudi centre za socialno delo. Tam uživalci prepovedanih drog tako kot vsi državljani v stiski dobivajo denarno pomoč, v posameznih primerih pa jih na centrih tudi motivirajo za zdravljenje, učijo socialnih spretnosti ipd. Ker so centri za socialno delo razpredeni po vsej Sloveniji in vpeti v življenje lokalne skupnosti, vidi v njih potencial za

¹ V ReNPPD je zmanjševanje povpraševanja po drogah razdeljeno na (a) preventivo, (b) zmanjševanje tveganj in škode zaradi uporabe drog ter (c) zdravljenje in socialno obravnavo. ReNPPD kot posebno temo obravnava tudi vlogo in delovanje civilne družbe na področju drog.

Preglednica 1: Področja in podpodročja tem diplomskih nalog o drogah

splošna analiza politike do prepovedanih drog in vloge centrov za socialno delo na tem področju (4 naloge)		
doživljanje in problemi, povezani s kariero uživanja drog (18 nalog)	uživalci drog (12 nalog)	v času, ko uživajo droge (8 nalog)
		med zdravljenjem in po njem (4 naloge)
	starši in družine uživalcev drog (6 nalog)	v času, ko uživajo droge (2 nalogi)
		med zdravljenjem in po njem (4 naloge)
organiziranost in delovanje organizacij, s katerimi prihajajo v stik uživalci drog (12 nalog)	represivne in druge državne organizacije (7 nalog)	zapori (4 nalogi)
		vzgojnoizobraževalni zavodi (2 nalogi)
		policija (1 naloga)
	nizkopražne organizacije (2 nalogi)	
visokopražne organizacije (3 naloge)		
hitra ocena stanja glede uživanja drog na določenem geografskem področju (8 nalog)		
ugotavljanje prevalence uživanja dovoljenih in prepovedanih drog med mladimi – anketiranje (8 nalog)	v osnovnih šolah (5 nalog)	
	v srednjih šolah (2 nalogi)	
	v osnovnih in srednjih šolah (1 naloga)	
druge teme (10 nalog)	plesne droge (3 naloge)	
	različne druge teme (7 nalog)	

izboljšanje dela z uživalci nedovoljenih drog, zato predlaga, da začnejo dejavneje delovati tudi na tem področju.

Čanžek (2003) se ukvarja z vprašanjem, kako obravnavajo uživalce drog na centrih za socialno delo. Po njenih ugotovitvah večina centrov pride v stik z uživalci drog zaradi prve socialne pomoči. Večinoma jih napotijo na druge organizacije, ki se ukvarjajo z uživalci drog. Kljub temu je 77 % centrov odgovorilo, da uživalce drog obravnavajo tudi sami. Po njenih podatkih je sodelovanje centrov z drugimi institucijami dobro: 77 % centrov za socialno delo pri obravnavi uživalcev sodeluje s Centri za preprečevanje in zdravljenje odvisnosti od prepovedanih drog (CPZOPD), 73 % z osebnim zdravnikom, 65 % centrov pa glede uživalcev drog sodeluje tudi z zavodom za zaposlovanje. Glede centrov za socialno delo velja omeniti, da Kračan in Popovič (2007) v svoji nalogi ugotavljata, da socialni delavci postajajo predvsem pisarniški delavci, vsaj kar zadeva področje dela z uživalci drog, na terenu pa so večinoma prostovoljci.

Med splošne naloge sodi tudi Sluga (2005), ki obravnava delovanje lokalne akcijske

skupine (LAS). Predstavi vse vidike in naloge LAS in pokaže njeno vlogo kot povezovalca in organizatorja dela pri preventivi in zmanjševanju škode, predvsem pa pri koordinaciji dejavnosti, povezanih s problematiko prepovedanih drog v okolju.

Osemnajst nalog se ukvarja neposredno s problemskimi situacijami, v katerih se znajdevajo uživalci prepovedanih drog, in z doživljanjem vpletenih. Naloge prikazujejo situacije, kot jih doživljajo posamezne kategorije uživalcev drog ali pa starši in družine zaradi dejstva, da član njihove družine uživa droge. Nalog, ki se ukvarjajo z uporabniki je dvanajst. Po obdobjih, ki jih obravnavajo, jih lahko razdelimo na tiste, ki se ukvarjajo z obdobjem uživanja droge (Hvala-Cerkovnik 2000, Lešnik 2000, Kenda 2001, Pretnar 2003, Štrukelj 2004, Dolinar 2005, Kovač 2006, Kuljanac 2007), z obdobjem (vzdrževalnega) zdravljenja z metadonom (Jerman, Vavpotič 2000, Tršar 2004, Škalič 2007) in obdobjem reintegracije po zdravljenju (Šeme 2006). Po predmetu obravnave jih lahko razdelimo na tiste, katerih pozornost je usmerjena v obravnavo situacije,

in tiste, ki se ukvarjajo s posebnimi kategorijami uživalcev. Od tistih, ki obravnavajo splošne situacije, tri naloge obravnavajo uživanje drog na splošno (Lešnik 2000, Pretnar 2003, Šeme 2006), dve pa opisujeta in vrednotita program bodisi nevladne organizacije (Dolinar 2005) bodisi metadonskega centra (Jerman, Vavpotič 2000). Od nalog, ki obravnavajo posebne kategorije uživalcev, ena skupina nalog obravnava predvsem ženske: spolno zlorabljene uživalke drog (Hvala-Cerkovnik 2000), matere (Tršar 2004, Kovač 2006) in starše uživalcev (Škalič 2007). V pripravi ene od nalog, ki obravnavajo uživanje drog nasploh (Pretnar 2003), so kot informantke sodelovale tri uživalke drog. Druga skupina nalog pozornost namenja uživalcem z različnimi praksami uživanja drog: uživalcem heroina na foliji (Kenda 2001), marihuane (Štrukelj 2004) in tistim, ki hkrati uživajo heroin in kokain (Kuljanac 2007).

Z doživljanjem staršev ali družine se ukvarja šest nalog. Dve od njih se ukvarjata s skupinami staršev uživalcev drog za samopomoč, prva (Vozlič Danilovič, 2000) je merila individualizacijo staršev članov skupine pri metadonskem centru, druga (Kek, 2002) pa vpliv skupine za samopomoč pri nevladni organizaciji na njene člane. Dve nalogi obravnavata doživljanje staršev v obdobju uživanja droge, ena (Mušič Vencelj 2005) opisuje doživljanje mater, druga (Koser 2003) primerja dogajanje v družini z modelom družinske drame, kot ga opisuje Flaker (2002). Preostali dve (Perše, Rahne 2003, Pejović 2007) opisujeta doživljanje in delovanje staršev med zdravljenjem v visokopražnih programih.

V skupini diplomskih nalog, ki obravnavajo odnos represivnih in drugih institucij do problematike prepovedanih drog, je sedem diplomskih nalog. Štiri diplomske naloge (Jakop-Berglez 2000, Mattias, Perše 2001, Bah, Klančar 2001, Fogadić 2001) se ukvarjajo s problematiko drog in reševanjem te problematike v zaporih, od teh se Fogadić (2001) loti teme prepovedanih drog zgolj bežno, saj obravnava svetovanje v zaporih, pri tem pa so droge le ena od možnih tem. Dve diplomski nalogi (Pečelin 2003, Tušar 2006) obravnavata vzgojnoizobraževalne zavode, ena

(Veinhandl 2006) pa odnos policije do drog in uživalcev drog.

Problematika drog v zaporih je posebej trd oreh, saj je uporaba drog v zaporu zakonsko opredeljena kot kaznivo dejanje (Mattias, Perše 2001: 39). Vse tri naloge, ki se s tem podrobneje ukvarjajo (Jakop-Berglez 2000, Mattias, Perše 2001, Bah, Klančar 2001) poudarjajo, da prohibicija ne deluje in da je zato treba najti sprejemljivejše oblike obravnave problematike drog v zaporih. Naloge praviloma prikazujejo poskuse najti takšne oblike in spremembe, ki so se v tem obdobju dogajale na področju obravnave zaprtih uživalcev drog. Vse tri so vezane na širše raziskave ali na akcije, ki so jih socialni delavci izvajali v zaporih. Tako te diplomske naloge pravzaprav spremljajo in zapisujejo spremembe v odnosu do drog in uživalcev drog v zaporih: uvajanje tako imenovanih suhih (*drug-free*) oddelkov za tiste, ki hočejo prekiniti uživanje drog (primerjaj Jakop-Berglez 2000), začetek vzdrževalnih substitucijskih programov za zaprte uživalce drog (Jakop-Berglez 2000: 74) ipd. Ta proces se je začel z raziskavo, ki je razkrila resnične razsežnosti problema in to, da je problem delavcem v zaporih tako rekoč neviden. Po podatkih raziskave približno petina zapornikov uživa droge (Mattias, Perše 2001: 39), vendar strokovno osebje tega ne zazna. To je predvsem posledica represivnega pristopa do uživanja drog v zaporih. Zaradi tega morajo uživalci drog svoje početje skrivati, zato so prisiljeni uživati droge na neprimernih mestih, uporabljati skupen pribora za vbrizgavanje drog ipd. Avtorji in avtorice diplomskih nalog poudarjajo, da je zato pri obravnavi uživalcev drog v zaporih nujno uporabiti pristop zmanjševanja škode zaradi uživanja drog. Tako rekoč enako sliko pokažeta nalogi, ki se ukvarjata z drogami v vzgojnih zavodih (Pečelin 2003, Tušar 2006). Tudi tam se uživanje drog dogaja za hrbti vzgojiteljev in drugih zaposlenih, zaradi česar so prakse uživanja drog bolj tvegane.

Naloga, ki se ukvarja s policijo (Veinhandl 2006), opiše njene naloge na področju drog in predstavi statistične podatke. Po pričakovanju se policija ukvarja predvsem s preprečevanjem

in zmanjševanjem ponudbe prepovedanih drog. Takšna usmeritev zmanjšuje možnosti in pripravljenost policije za sodelovanje s socialnimi službami. Vzrok za takšno stanje vidi avtor v zakonodaji, ki strogo razlikuje preprečevanje preprodaje (ponudbe) drog (to je naloga policije) ter pomoč uživalcem in rešitev njihove situacije (to je naloga socialnih služb). Problemi nastajajo predvsem zato, ker policijska represija zadene tudi uživalce in otežuje dajanje pomoči, ki so je potrebni. Seveda policija ne ovira dela socialnih služb namerno, gre za različne zorne kote. Na to med drugim kaže tudi dejstvo, da se policija vključuje v preventivne dejavnosti, povezane z drogo, a nanje gleda predvsem kot na dejavnosti za preprečevanje kriminala.

Dve diplomski nalogi se ukvarjata neposredno z nizkopražnimi organizacijami na tem področju. Prva naloga (Vučak 2000) obravnava problematiko zaposlovanja uživalcev drog. Opozori, da sta brezposelnost in uživanje drog sicer medsebojno prepletena pojava, da pa uživanje drog ni popolnoma nezdržljivo z zaposlenostjo. Za socialno stabilizacijo je pomembno, da uživalec dobi zaposlitev. Vendar uživalci drog in vzdrževalci na metadonu veljajo za nezanesljive in zato za težje zaposljive delavce. Naloga opisuje programe za težje zaposljive na območni službi Zavoda Murska Sobota, v katere se vključujejo uživalci drog, dva splošna programa in en program, namenjen samo uživalcem drog, ki pa je ukinjen zaradi pomanjkanja finančnih sredstev. Druga naloga (Mithans, Vene 2000) pa predstavlja metadonski vzdrževalni program. Ugotavlja, da po obdobju odklonilnega stališča do te oblike obravnave odvisnikov v devetdesetih letih 20. stoletja zdaj v večini držav priznavajo koristnost takšnih programov. Metadonsko vzdrževanje je nizkopražni program, ki omogoča velikemu številu odvisnikov stik z zdravstveno službo in s tem možnost zmanjševanja prenosa različnih okužb (Mithans, Vene 2000: 14). Avtorici sta v nalogi opisali delo Centra za preprečevanje in zdravljenje odvisnih od nedovoljenih drog v Mariboru in primerjali uporabnike metadonskega programa z aktiv-

nimi uživalci drog, ki niso vključeni v ta program. Uporabniki metadonskega programa so v primerjavi z aktivnimi uživalci drog starejši, več je zaposlenih, za sabo imajo več poskusov zdravljenja. Njihovi družinski odnosi so boljši, med njimi je manj kazensko obravnavanih in so na sploh boljše vključeni v družbo.

Visokopražne programe neposredno obravnavajo tri diplomske naloge, od tega dve (Pečjak 2000, Feldin 2003) Projekt Človek, ena (Mivšek 2001) pa društvo Up. Zadnja preuči dejavnosti društva in faze programa obravnave zasvojenih. Pečjak (2000), ki obravnava Projekt Človek, dobro opiše zgodovino nastanka organizacije, v nadaljevanju pa se usmeri na problem usposabljanja prostovoljcev in dela z njimi. Feldin (2003) prikaže potek psihosocialne rehabilitacije v Projektu Človek. Vse tri naloge sicer v uvodu razložijo razliko med visokopražnimi in nizkopražnimi programi, v nadaljevanju pa se predvsem usmerijo v obravnavo dogajanja v organizacijah. To dejstvo lahko kaže na to, da so visokopražne organizacije zaradi svoje organizacije in pristopa k delu z uživalci drog razmeroma neodvisne od preostalih oblik dela z njimi, zaradi svoje ideologije pa tudi dokaj samozadostne in vase usmerjene. Z visokopražnimi programi je povezana tudi naloga Oblonšek (2005), ki zagovarja pomen športa kot preventivnega in kurativnega dejavnika proti uživanju drog.

V osmih diplomskih nalogah (Matjašič 2000, Gologranc 2001, Klinar 2004, Žirovnik 2004, Tišlarič 2005, Zorec, Štolekar 2005, Kos 2005, Nedeljko 2007) so avtorice in avtorji hoteli predstaviti stanje glede problematike drog in obravnave te problematike na različnih območjih Slovenije. Cilj avtoric in avtorjev teh nalog je prikazati stanje glede uživanja drog na izbrani teritorialni enoti ter mrežo organizacij in ustanov, ki se tam ukvarjajo s to problematiko. Njihova ambicija temelji na metodah za hitro oceno in odgovor (*Rapid assessment and response*, glej Stimson *et al.* 2003, Grebenc 2006), ki so skupek napotil in metod hitrega zbiranja podatkov za čim prejšnji odziv na probleme, ki jih zaznajo. V praksi to pomeni intervjuje s priznanimi avtoritetami za

to področje in z ljudmi, ki se s to problematiko ukvarjajo. Takšne naloge bi lahko sčasoma pokrile večino Slovenije kot kamenčki mozaika in omogočile pregled stanja v celoti. Na žalost se naloge, verjetno zaradi usmerjenosti na lokalno problematiko, med sabo tako razlikujejo, da ne omogočajo neposredne primerjave informacij. Kljub temu so dober prvi korak v smeri akumulacije informacij o resničnem stanju na terenu.

Ne glede na metodološke in informacijske razlike med nalogami, ki vsebujejo hitro oceno stanja, je možno razbrati nekatere splošne vzorce, ki so lahko vodilo za širšo akcijo. Droge so po navadi dokaj lahko dostopne (Goligranc 2001, Zorec, Štolekar 2005). Od prepovedanih drog prevladuje uporaba kanabisa (Matjašič 2000, Goligranc 2001, Tišlarič 2005, Nedeljko 2007), ki pa je pri obravnavi uživalcev najbolj zanemarljiv (Nedeljko 2007). Uživalci drog imajo po navadi svoja zbirališča, marsikdaj tam, kjer se zbirajo mladi na sploh (Klinar 2004, Žirovnik 2004, Zorec, Štolekar 2005). Zaradi negativnega odnosa okolja, kriminaliziranosti in drugih dejavnikov se morajo uživalci skrivati, to pa povečuje tveganja, povezana z uživanjem drog (Klinar 2004, Žirovnik 2004, Zorec, Štolekar 2005, Kos 2005).

Izkušnje uživalcev kažejo, da je vsaj začasno možno nadzorovano uživanje drog, pa tudi prenehanje uživanja brez strokovne pomoči (Zorec, Štolekar 2005). Velikokrat pa to ni mogoče zaradi problemov, povezanih s kriminalizacijo uživanja drog (primerjaj Zorec, Štolekar 2005, Kos 2005, Klinar 2004). Kot ugotavlja eden od avtorjev (Klinar 2004), so problemi uživalcev predvsem vsakdanji, da pa so večji zaradi kriminalizacije in stigmatizacije. Včasih je okolje strpno do uživanja drog, vsaj dokler ni drugih problemov, včasih pa zaradi strahu pred obsojanjem družina probleme skriva (Kos 2005).

Z uživalci drog se v obravnavanih okoljih ukvarjajo različne organizacije in ustanove. Številna od teh okolij pokrivajo Centri za preventivo in zdravljenje odvisnosti od prepovedanih drog (Goligranc 2001, Kos 2005, Nedeljko 2007). V drugih okoljih pokritost ni zadovoljiva.

Razlogi so različni. Ponekod se morajo uživalci drog voziti razmeroma daleč v drug kraj (Klinar 2004, Tišlarič 2005, Kos 2005), drugje omenjeni centri ne zadovoljujejo resničnih potreb uživalcev drog (Nedeljko 2007), lahko pa je razlog za nezadovoljivo pokritost tudi večja koncentracija uživalcev drog, ker hodijo po metadon v lokalni center (Žirovnik 2004).

V vseh nalogah, ki obsegajo hitro oceno, piše, da v obravnavanem okolju delujejo visokopražni programi. Ti so tako ali drugače navzoči v vseh okoljih, po pričakovanjih, saj način dela teh organizacij zahteva umik zdravljenega iz njegovega vsakdanjega okolja. Sama fizična navzočnost organizacije, ki program izvaja, zato ni pomembna. Tem bolj pa je pomembna močna propagandna in informacijska navzočnost, ki jo morajo te organizacije utrditi, če hočejo pridobiti uporabnike. Drugače je z nizkopražnimi programi. Ti morajo biti zaradi svojega načina dela neposredno navzoči v lokalnem okolju, če hočejo biti uspešni. Nizkopražni programi so sodeč po diplomskih nalogah v obravnavanih okoljih zelo neenakomerno porazdeljeni. Tako tri naloge (Tišlarič 2005, Zorec, Štolekar 2005, Kos 2005) izrecno poročajo o tem, da v njihovem okolju nizkopražni programi ne delujejo. Vse naloge pa poudarjajo, da nizkopražnih programov v obravnavanih okoljih ni dovolj, da ni terenskega dela in da je pristop k zmanjševanju škode še premalo uveljavljen.

Od ustanov, ki imajo opraviti z uživalci drog, so v diplomskih nalogah, ki obravnavajo stanje na področju drog v določenih okoljih, omenjeni še zdravstveni domovi, ti večinoma oskrbujejo uživalce drog ob krizah (Klinar 2004, Tišlarič 2005) ali pa so krovna ustanova Centrov za preprečevanje in zdravljenje odvisnosti od prepovedanih drog (Žirovnik 2004). Omenjajo policijske postaje, ki si prizadevajo predvsem za zmanjšanje ponudbe droge (Tišlarič 2005). Njihov odnos do uživalcev drog se razlikuje glede na policijsko postajo, od koder prihajajo policisti (Kos 2005). Lahko so strpni (Matjašič 2000), vendar v nekaterih okoljih uživalci poročajo, da jih policija nadleguje (Nedeljko 2007).

Nekateri centri za socialno delo imajo posebne programe za uživalce drog ali njihove svojce (Klinar 2004, Tišlarič 2005), vendar imajo pri delu z uživalci številni dokaj formalen pristop ali pa se mu celo izogibajo (Klinar 2004). Kljub takšnemu stanju – ali pa zaradi njega – je v nalogah veliko prostora namenjenega vlogi socialnega dela na področju dela z uživalci drog. Tudi v teh nalogah poudarjajo, da je uspešno na tem področju samo socialno delo, ki sprejema uživanje drog. Usmerjeno naj bo predvsem na zmanjševanje škode, predvsem socialne. V skladu s tem povzemajo Flakerjevo celostno strategijo zmanjševanja škode (Flaker 2002): izboljšanje kulture uživanja droge, redčenje vloge uživalca, občutljivost za razne sloge uživanja, zmanjševanje temeljnega nesporazuma med uživalci in okoljem, krepitev stvarnega odnosa laične in strokovne javnosti do uživanja, poudarek na konkretnih in kontekstualnih metodah (Klinar 2004, Kos 2005, Nedeljko 2007).

Skupina osmih diplomskih nalog se ukvarja z razširjenostjo zlorabe dovoljenih in prepovedanih drog med mladimi. Osredotoča se na osnovnošolsko (Mrzlak, Gomboc-Mrzlak 2001, Lipolt, Ninkovič 2002, Babšek 2003, Lukša 2003, Lavrenčič 2006) in delno na srednješolsko populacijo (Herič 2003, Kračan, Popovič 2007, Matajuroc 2005 pa primerja OŠ s SŠ), o kateri zbirajo podatke s pomočjo anket. Za večino teh nalog je značilno, da imajo v nasprotju z drugimi diplomskimi nalogami bolj negativen odnos do droge, da jo v duhu vojne proti drogi personificirajo in jo predstavljajo kot aktivnega nasprotnika zdravemu slogu življenja. Le ena od nalog, ki obravnava srednješolsko populacijo (Herič 2003), se zavzema za strpnije stališče do drog. Predvsem diplomske naloge, ki so usmerjene na osnovnošolce, obravnava mladostniško obdobje kot nestabilno in mladostnika kot bolj ali manj nujno ranljivega in dovzetnega za negativne vplive. Ena od teh nalog (Lavrenčič 2006) opozarja na pomanjkanje prostočasovnih dejavnosti za mlade in predlaga ukvarjanje s športom kot način večanja samozavesti in preventivo proti zlorabi drog. Večina od njih (Mrzlak,

Gomboc-Mrzlak 2001, Lipolt, Ninkovič 2002, Babšek 2003, Lukša 2003 in Matajuroc 2005) poudarja tudi pomen družine in odnosov v njej ter vlogo staršev pri začetku ali odklanjanju uživanja drog. Štiri naloge (Lipolt, Ninkovič 2002, Babšek 2003, Lukša 2003, Matajuroc 2005) izrecno obravnavajo vlogo šole, ki naj bi jo imela pri vzgoji, usmerjeni proti uživanju drog. Diplomski nalogi, ki obravnava srednješolce, se omejujeta samo na prepovedane droge. Ena (Herič 2003) se omeji na alkohol, heroin in kokain, druga (Kračan, Popovič 2007) pa obravnava tudi plesne droge.

Plesne droge so tema treh nalog, od teh jih ena obravnava kot pojav v določenem okolju, v Idriji. Šimek, Šimek (2003)² v nalogi pokažeta, da so plesne droge del rave subkulture. Raverji pravijo, da je zanje droga predvsem igra in obred, mešanje drog pa nekakšna oblika ustvarjalnosti. Hkrati se zavedajo dobrih in slabih plati uživanja drog in vsaj intervjuvanci poznajo načine za zmanjševanje tveganj. Kovač (2004) bolj poudarja možne negativne posledice uživanja plesnih drog. Pri uživanju plesnih drog se lahko pojavijo akutne motnje: vročinski udar, izguba spomina ali nenadzorovano gibanje. Pri tem so bolj ogroženi začetniki, saj še nimajo dovolj izkušenj. Avtor opozarja tudi na možne socialne posledice: slabše odnose s starši, izgubo motivacije za navezovanje stikov in podobno. V nalogi pokaže vlogo Drogarta kot organizacije, ki ponuja pomoč in informacije glede plesnih in drugih drog. Tudi Vidmar (2004) bolj poudarja možne negativne posledice uživanja plesnih drog. Med njenimi ugotovitvami zbuja skrb podatki, da jih od anketiranih v Idriji le 5 % ve, da je ob zaužitju ekstazija dobro piti izotonično pijačo in da jih zelo malo pozna posledice uživanja ekstazija. Po njenih podatkih je 19 % osnovnošolcev in srednješolcev poskusilo ekstazi, od teh kar dve tretjini na zabavah.

Na koncu omenimo še sedem nalog, ki ne sodijo povsem v tematski okvir, ki se je izrisal v

² Naloga Šimek in Šimek (2003) izstopa od drugih nalog po poglobljenosti in neposrednosti prikaza teme: rave kulture in vloge droge v njej.

tej analizi. Štiri naloge se ukvarjajo s temami, ki so za obravnavo odnosa do drog obrobne pomena. Jakšič (2003) se loteva podobe uživalcev v medijih, Pavko (2001) obravnava alternativne oblike zdravljenja odvisnosti, Dečman (2003) obravnava ljudstva na Tajske, pri katerih je uživanje drog del kulture, v to skupino pa lahko prištejemo tudi diplomsko nalogo Ajdnik (2006), ki obravnava psihofarmake ali, kot jih imenuje avtorica, »psihotrične droge«. Tudi Hrvič (2005), ki obravnava skupino Anonimni narkomani na Hrvaškem, Leskovšek (2003), ki opisuje mladinski tabor kot obliko preventive, in Gjerek (2007), ki piše o drogah v povezavi z mladimi v prometu, niso toliko pomembni za pregled problematike drog, ker je v njih droga predvsem dejavnik v kontekstu, ne pa osrednja tema. Teh sedem nalog omenjamo, ker se dotikajo problematike drog in so kot takšne navedene v COBISS-ovi bazi.

Kot kaže pregled, se torej največ nalog ukvarja neposredno s problemskimi situacijami, v katerih se znajdejo uživalci drog ali njihovi bližnji. To je izraz usmerjenosti FSD na reševanje problemov, ki jih imajo posamezniki, skupine in skupnosti tukaj in zdaj. Nekatere naloge se ukvarjajo predvsem s konkretnimi problemi, druge pa problematiko obravnavajo širše.

SKLEP

V članku smo prikazali, kako diplomantke in diplomanti, ki so izbrali temo diplomske naloge, povezano s problematiko uživanja prepovedanih drog, vidijo to področje. To nas je zanimalo zaradi dveh razlogov. Da ugotovimo, kako diplomantke in diplomanti vidijo stališča in vrednote, ki se prepletajo na tem področju, in da pokažemo, kako kakovostno FSD posreduje strokovna stališča svojim študentom. Videnje diplomantk in diplomantov smo opisali na podlagi klasifikacije tem, ki so se jih lotili v svojih nalogah. Pri tem smo kot orientacijo vzeli ReNPPD. Ugotovili smo, da so teme nalog sicer v grobem skladne s področji, ki jih obravnava ReNPPD, vendar ta niso dovolj za izčrpno klasifikacijo. Naloge se med sabo razlikujejo še po treh stvareh.

- *Po (ideološkem) odnosu do problematike.* Avtorji nalog do drog zavzamejo različna stališča, od eksplicitne polemike z vojno proti drogam, pragmatičnega sprejemanja uživanja drog kot dejstva, nevtralnega stališča opazovalca stanja (v hitrih ocenah) do iskanja razlogov za uživanje drog in načinov za preprečevanje nastanka odvisnosti ali odpravljanje odvisnosti (tu prevladuje psihosocialni pogled) in končno odkritega zagovarjanja zaostitve odnosa družbe do drog in ukrepov proti zlorabi drog (pri ugotavljanju prevalece uživanja drog med osnovnošolci). Naloge, ki so primer zadnjega stališča, se hkrati brez izjem zavzemajo za izenačenje obravnave dovoljenih in prepovedanih drog.
  - *Po problemskih situacijah in vpletenosti vanje.* V nalogah poleg različnih kategorij uživalcev drog (najbolj zanimive so diplomantom in diplomantkam matere ali nasploh starši uživalci drog) obravnavajo predvsem starše in njihovo doživljanje; obravnavane situacije lahko razdelimo glede na obdobje – ali nastanejo v času, ko uživalec še aktivno uživa droge, ko se zdravi (je na vzdrževalni terapiji ali pa se zdravi v komuni), ali v času ponovne integracije v okolje, pri čemer se obravnava zdravljenja in reintegracije v nalogah po navadi prepletata.
  - *Po uporabljenih metodah zbiranja in obdelave podatkov.* Delitev je večinoma odvisna od izbrane teme: naloge, ki se ukvarjajo s prevaleco drog med osnovnošolci in srednješolci, praviloma uporabljajo ankete in kvantitativni prikaz podatkov, nasprotno pa naloge, ki obravnavajo druge teme, kot vire podatkov uporabljajo intervjuje in praviloma ostajajo na nereflektiranem opisu povedanega; posebej moteče je to pri nalogah, katerih cilj je hitra ocena. Tam bi pričakovali več kvantitativnih podatkov o obravnavanih okoljih in vsaj rudimentarni poskus triangulacije med podatki iz različnih virov.
- Pregled diplomskih nalog je pokazal, da diplomantke in diplomanti v veliki meri prevzemajo vrednote in stališča, ki jih zagovarjajo učitelji na FSD, ki se ukvarjajo s to problematiko, pokazal pa je tudi razlike med njimi. To kaže, da študij uspešno oblikuje poglede prihodnjih

strokovnjakov na področju socialnega dela z uživalci drog.

Kljub temu lahko ponudimo nekaj predlogov za izboljšanje študija o tem področju. Diplomantke in diplomante bi bilo vredno usmeriti, da v nalogah namenijo več pozornosti doživljanju »običajnih« uživalcev drog, ki jih ne označuje še kakšna druga, »zanimivejša« lastnost. Dosedanje naloge, ki obravnavajo doživljanje uživalcev drog, so se osredotočile k bolj specialnim kategorijam, kot so uživalke drog – matere, politoksikomani ipd. Seveda so številni diplomanti opravili intervjuje tudi z uživalci drog, ki niso nosilci še kakšne bolj zanimive družbene vloge, vendar so se v njih bolj posvečali opisom drugih stvari in dogajanj kot pa doživljanju uživalcev samih.

Razmeroma majhno je število nalog, ki obravnavajo nevladne organizacije, tako nizkopražne kot visokopražne. Še bolj moteče je dejstvo, da v teh nalogah praviloma ni kritične distance do doktrine in delovanja organizacije, ki jo opisujejo. Zato takšne naloge praviloma ne morejo najti zornega kota, ki bi omogočal predloge za izboljšave. Poleg tega pri hitrih ocenah stanja metodologija ni dovolj izenačena, da bi omogočila tisto, kar ta pristop obljublja, primerjavo med geografskimi območji in postopno graditev celovite slike stanja v celotni Sloveniji. Nazadnje gre omeniti tudi metodološko pristranskost nalog, ki praviloma uporabljajo intervjuje majhnega števila vpletenih kot argument za uveljavljanje splošnih teorij. Tako ugotovitve na podlagi empiričnega materiala marsikdaj ostanejo zgolj na anekdotični ravni.

VIRI

- Akcijiski načrt EU za boj proti drogam 2005–2008 (2005). [http://www.uradzadroge.gov.si/files/Akcijiski_nacrt_EU_\(2005-2008\).pdf](http://www.uradzadroge.gov.si/files/Akcijiski_nacrt_EU_(2005-2008).pdf) (21. 10. 2008).
- FLAKER, V. (2002), *Živeti s heroinom I. in II.* Družbena konstrukcija uživalca v Sloveniji. Ljubljana: Založba *cf.
- GREBENC, V. (2003), *Zmanjševanje socialne škode, povezane z uživanjem drog, in iskanje odgovorov v skupnosti.* Ljubljana: FDV (magistrsko delo).
- (2006), Needs assessment in community: what communities can tell us. V: Flaker, V., Schmid, T. (ur.), *Von der Idee zur Forschungsarbeit.* Dunaj: Böhlau Verlag, Herbst.
- HERWING LEMPP, J., STOVER, H. (1992). Temelji socialnega dela, ki akceptira uživanje drog. *Iskanja*, 9, 12: 73–96.
- KVATERNIK JENKO, I. (2006), *Politika drog: pogledi uporabnikov in uporabnic.* Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (doktorska disertacija).
- NEDELMANN, E. A. (1999), Zdravorazumska politika na področju drog. *Teorija in praksa*, 35, 5: 827–838.
- Resolucija o nacionalnem programu na področju drog 2004–2009 (2004), *Ur. l. RS*, 28/2004.
- STEFANOSKI, P. (1996), Socialno delo, ki akceptira uživanje drog. *Socialno delo*, 35, 4: 289–300.
- STIMSON, G. V., DONOGHOE, M. C., FITCH, C., RHODES, T. J., BALL, A. WEILER, G. (2003), Rapid Assessment and Response Technical Guide, Version 1.0, World Health Organization: Department of Child and Adolescent Health and Development, and Department of HIV/AIDS, Ženeva. http://www.who.int/docstore/hiv/Core_All/Core_All.html (16. 5. 2008).
- Strategija EU na področju drog 2005–2012 (2004). http://www.uradzadroge.gov.si/files/Svet_EU.pdf (21. 10. 2008).
- TRAUTMANN, F., RODE, N., GAGELDONK, A., GOUWE, D., CROES, E., ZIDAR, R., STÖVER, H., GAŠPARIČ, M., KONEC JURIČIČ, N. (2007), *Evalvacija vzdrževalnega substitucijskega programa zdravljenja v Sloveniji – ocena kvalitete in učinkovitosti.* Utrecht, Ljubljana: Trimbos Institute, Fakulteta za socialno delo.

Diplomske naloge

- AJDNIK, B. (2006), *Vpliv psihiatričnih drog na vsakdanje življenje njihovih uporabnikov.* Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- BABŠEK, R. (2003), *Vpliv različnih dejavnikov na mladostnikov odnos do drog.* Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- BAH, B., KLANČAR B. (2001), *Zmanjševanje škode v zvezi z uživanjem drog v zaporih.* Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- ČANŽEK, I. (2003), *Uživalec prepovedanih drog na CSD.* Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).

- DEČMAN, M. (2003), *Kulturne značilnosti in socialni problemi severnotajskih ljudstev*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- DOLINAR, N. (2005), *Ocena potreb uživalcev drog v dnevnem centru Želva – Žalec*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- FELDIN, N. (2003), *Spremembe v življenju uporabnikov organizacije za urejanje zasvojenosti*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- FOGADIĆ, A. (2001), *Svetovanje v zavodih za prestajanje kazni zapora kot neprofitni organizaciji*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- GJEREK, D. (2007), *Tvegano vedenje mladostnikov na področju drog in prometa*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- GOLOGRANC, L. (2001), *Zmanjševanje škode na področju uživanja drog na Koroškem*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- HERIČ, H. (2003), *Mladostnik in zloraba drog*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- HRVIČ, D. (2005), *Proces urejanja in okrevanja v skupini za samopomoč – anonimni narkomani*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- HVALA-CERKOVNIK, M. (2000), *Posledice, vpliv in obravnava spolno zlorabljenih žensk, odvisnih od drog*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- JAKOP-BERGLEZ, A. (2000), *Zloraba drog pri mladih – nevarno tveganje*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- JAKŠIČ, M. (2003), *Podoba uživalcev nedovoljenih drog v javnosti in vpliv medijev*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- JERMAN, N., VAVPOTIČ, V. (2000), *Prostočasna skupina uporabnikov metadonskega programa na Centru za odvisnosti Kranj*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- KAUBE, S. (2000), *Zasvojenost: Prispevek socialnega dela*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- KEK, T. (2002), *Delovanje skupine za samopomoč za starše otrok, zasvojenih z drogo*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- KENDA, J. (2001), *Uživalci heroína na foliji v Fužinah*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- KLINAR, M. (2004), *Uživanje drog na Jesenicah in ocena služb z vidika zmanjševanja škode*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- KOS, K. (2005), *Potrebe zasvojenih s heroinom in načrtovanje odgovorov v lokalni skupnosti v Zagorju ob Savi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- KOSER, S. (2003), *Študija primera družine odvisnika od nedovoljenih drog s primerjavo poteka družinske drame v knjigi Vita Flakerja Živeti s heroinom I. in II.* Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- KOVAČ, G. (2006), *Osveščnost mladih mamic, uporabnic nedovoljenih drog, o vplivu mamil na otroka*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- KOVAČ, V. (2004), *Uporaba plesnih drog – hitra ocena in seznam možnih odgovorov*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- KRAČAN, B., POPOVIČ B. (2007), *Razširjenost drog med mladimi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- KULJANAC, B. (2007), *Kokain med intravenoznimi uživalci drog*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- LAVRENIČ, M. (2006), *Vloga preventive in športa v povezavi z ogroženostjo otrok v osnovni šoli*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- LESKOVŠEK, A. (2003), *Tabor mladinskih delavnic Veržej 2002: s preventivnimi dejavnostmi v življenje brez drog*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- LEŠNIK, D. (2000), *Analiza doživljanja zasvojenecv z ilegalnimi drogami*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- LIPOLT, H., NINKOVIČ, S. (2002), *Droge uničujejo mladost*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- LUKŠA, B. (2003), *Pogostost uživanja tobaka, alkohola in nedovoljenih drog med osnovnošolci v medvoški občini*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- LUKŠIČ, M. (2000), *Politika do drog*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- MATAJURC, M. (2005), *Mladost in droge*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- MATJAŠIČ, B. (2000), *Razširjenost drog v občini Metlika*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).

- MATTIAS, K., PERŠE B. (2001), *Uporaba drog in tvegano vedenje v zaporih Koper in Nova Gorica*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- MITHANS, Ž., VENE, B. (2000), *Uporabniki nizkopražnega metadonsko vzdrževalnega programa v okviru centra za zdravljenje odvisnosti od nedovoljenih drog v ZD Maribor*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- MIVŠEK, D. (2001), *Proces psihosocialne rehabilitacije osebe z izkušnjo zasvojenosti*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- MRZLAK, B., GOMBOC-MRZLAK, S. (2001), *Zloraba drog pri osmošolcih glede na vas in mesto*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- MUŠIČ-VENCELJ, T. (2005), *Doživljanje matere zasvojenega otroka*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- NEDELJKO, N. (2007), *Ocena uživanja marihuane med mladimi v Zagorju ob Savi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- OBLONŠEK, S. (2005), *Športna aktivnost v zdravljenju odvisnosti od nedovoljenih drog*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- PAVKO, N. (2001), *Alternativni pogledi na uporabo drog in obravnavo odvisnosti od njih*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- PEČELIN, V. (2003), *Podobe uživanja drog v zavodu za vidika zmanjševanja škode*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- PEČJAK, L. (2000), *Evalvacija usposabljanja prostovoljcev za delo z zasvojenimi v društvu Projekt Človek*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- PEJOMIČ, J. (2007), *Družinska drama in proces pomoči v primeru odvisnosti od nedovoljenih drog – študija primera*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- PERŠE, M., RAHNE, T. (2003), *Prikaz strukture in dinamike družin z zasvojenim članom, vključenih v terapevtsko skupino staršev skupnost Srečanje*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- PRETNAR, N. (2003), *Kakovost življenja uživalcev drog*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- SLUGA, J. (2005), *Preventivne dejavnosti v občini Sežana*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- ŠEME, P. (2006), *Vključevanje bivših uživalcev drog v vsakdanje okolje*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- ŠIMEK, M., ŠIMEK, S. (2003), *Mladi in rave subkultura*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- ŠKALIČ, L. (2007), *Življenjske razmere staršev, ki so vključeni v vzdrževalni metadonski program*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- ŠTRUKELJ, B. (2004), *Marihuana – primerjava izkušenj toliminskih in barcelonskih uporabnikov*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- TIŠLARIČ, N. (2005), *Razširjenost prepovedanih drog v občini Kočevje*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- TRŠAR, A. (2004), *Kakovost življenja mater na vzdrževalnem metadonskem programu*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- TUŠAR, J. (2006), *Dovoljene in nedovoljene droge v vzgojnem zavodu Planina*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- VEINHANDL, B. (2006), *Možnosti sodelovanja policije s socialnimi službami na področju drog: Študija primera – ozdravljenega odvisnika od prepovedanih drog*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- VIDMAR, T. (2004), *Problematika ekstazija v občini Idrija*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- VOZLIČ-DANILOVIČ, V. (2000), *Proces individualizacije v skupini staršev otrok, zasvojenih od nedovoljenih drog*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- VUČAK, D. (2000), *Problem zaposlovanja uživalcev nedovoljenih drog*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (diplomska naloga).
- ZOREC, S., ŠTOLEKAR, M. (2005), *Uživalci heroina in kokaina na Ptuju*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- ŽIROVNIK, R. (2004), *Hitra ocena uživanja drog v Trbovljah in zmanjševanje škode pri uživalcih drog, ki redno uživajo droge*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).